

Національний музей
історії України

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ
ПРАЦЬ

20 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ
УКРАЇНИ

УДК 94(477)(06)
ББК 63.3(4Укр)я43
Т32

Редакційна колегія:
Ніна Ковтанюк (науковий редактор)
Лариса Нестерук (відповідальний секретар),
Тетяна Радугіна, Марина Стрельник, Ольга Федотова,
Людмила Строкова

Редактор Юрій ОЛІЙНИК

Т32 Тематичний збірник наукових праць. – К. : Такі справи, 2010. – с. 352 : іл.

ISBN 978-966-7208-65-3

У збірнику зміщені наукові статті співробітників Національного музею історії України з питань історії України, досліджень музейних колекцій та окремих пам'яток із збірок музею.

Розрахована на істориків, археологів, краєзнавців, музейників, широкий загал шанувальників історії.

УДК 94(477)(06)
ББК 63.3(4Укр)я43

ISBN 978-966-7208-65-3

© Національний музей історії України, 2010

Клочко Л.С.

Знімні прикраси у скіфському костюмі (знакові функції у вбранні скіф'янок)

Археологи давно звернулися до вивчення костюма – феноменального явища культури, якому властиві історичність та значний інформаційний потенціал. За останні роки значно зросла кількість археологічних знахідок, інтерпретація яких стала основою для відтворення убрання давнього населення¹. Аналіз археологічних залишків дає можливість розкрити і символіку окремих елементів, і загальний характер костюма за простими опозиціями: повсякденний – парадний; чоловічий – жіночий; бідний – багатий, а також виявити глибинні риси буття етносу, втілені в убраннях.

Найповніше, у порівнянні з іншими періодами, вивчено костюми населення Скіфії. Адже база для дослідження теми включає в себе різноманітні археологічні пам'ятки. До них належать великі групи: рештки вовняних, лляних, конопляних і навіть шовкових тканин, а також повсті, шкіри; золоті, срібні, бронзові декоративні елементи – аплікації для оформлення головних уборів, одягу, взуття, зафіксовані в могилах *in situ*; ювелірні вироби – особисті прикраси, крім того, твори торевтики, на яких подано сюжетні композиції з антропоморфними образами. Все це, а також твори античних істориків, мандрівників, письменників – словом, сукупність джерел, становить основу для реконструкції костюмів та визначення особливостей їх функціонування впродовж тривалого періоду.

Невід'ємною частиною скіфського жіночого костюма є накладні (знімні) прикраси різних категорій: для голови – сережки, підвіски; шийно-нагрудні – гривни, намисто; наручні – браслети, персні; ножні – браслети. Крім естетичного, вони мали знакове навантаження. Знаковий зміст прикрас підкреслено насамперед матеріалом, з якого їх виготовляли. Золото відіграло велику роль у системі матеріальних і духовних цінностей населення Скіфії: і кочовиків, і землеробів. У Геродота читаємо: «...для всіх потреб вони використовують золото та мідь... головні убори, пояси та реміні вони прикрашають золотом» (Геродот, II, 215).

Накладні прикраси поділяються на кілька груп: вироби, які зберегли місцеві традиції у формах, речі середземноморського

походження, перероблені у відповідності з місцевою естетикою та ідеологією. Але найбільше прикрас різних категорій – це зразки творчості ювелірів Північного Причорномор'я, прикраси, зроблені у греко-скіфському стилі. Багато з них вирізняються вишуканістю, художнім та змістовним наповненням, складними технічними прийомами виконання.

Сережки та скроневі підвіски.

Предмети цієї категорії мали естетичну, оберегову, соціальну, сакральну функції, позначали вікову, територіальну або етнічну належність.

Витвори, які скіфські жінки використовували для оздоблення вух та скронь, відзначаються різноманітністю форм. Можливо, це свідчить про індивідуальні замовлення на їх виготовлення. Деякі типи оздоб можна виділити як знаки етнолокальної своєрідності убрання. До таких належать цвяхоподібні сережки, характерні в наборах прикрас жінок регіону Лісостепоного Правобережжя за часів архаїки². У Лісостеповому Лівобережжі модними (в V–IV вв. до н.е.) були сережки у вигляді «перекинутого конуса»³.

Пізніше (в IV ст. до н.е.) на всій території Скіфії були поширені однакові типи прикрас. Але були моделі, особливо популярні в середовищі тієї чи іншої соціальної групи. Сережки у вигляді кільця чи кільця з підвісками найчастіше носили скіф'янки – представниці нижніх рівнів скіфського суспільства. Але бачимо їх і в костюмах жінок з аристократичних кіл (наприклад, серед прикрас небіжчиць у курганах Чортотлик, Мордвинівський та ін.). За етнографічними аналогіями можна припустити, що кільцеподібні сережки наділяли особливими властивостями як «оздоби предків»⁴.

Визначне місце в ансамблях прикрас займають сережки, до яких зарубіжні дослідники найчастіше застосовують такі визначення: «човникоподібні», «кораблики», «місяцеподібні»⁵. Ці терміни відбивають уявлення про витoki форми оздоби – від мотиву човна-місяця, який з'явився в декоративному мистецтві Єгипту ще в III тис. до н.е., і, можливо, став архетипом для створення прикрас, популярних у I тис. до н.е.⁶. С.С. Бессонова та інші науковці, вивчаючи місяцеподібні сережки, накреслили певну схему їх поширення у вбранні населення Скіфії. За часів скіфської архаїки (VII – початок VI ст. до н.е.) на землі Скіфії потрапляли окремі екземпляри, що належать до близькосхідного варіанту прикрас. А пізніше, наприкінці VI – на початку V ст. до н.е., «човники» іншого абрису стали еле-

ментами убрання гречанок із міст Ольвії, Німфея, Корокондами. Найбільшого розповсюдження сережки-«човники» набули у V–IV ст. до н.е. у костюмах скіфської племінної верхівки⁷. Привертає увагу значна різноманітність виробів. Сережки виконано за вимогами художнього стилю, що склався на цей час у Північному Причорномор'ї: є моделі грецьких зразків, але більшість переоформлені у відповідності до місцевої естетики та ідеологічних норм. Можна зробити висновок, що «човники» з'явилися як іншокультурна модель, але стали невід'ємною частиною скіфського жіночого костюма. С.С. Бессонова підкреслила, що ці сережки набули поширення у середовищі еллінізованої соціальної верхівки, а форма і декор прикрас відбивають символіку водної стихії⁸. Зображення качки, вміщене на сережках, мабуть, поглиблює цей зміст, оскільки водоплавний птах втілює уявлення про поєднання трьох стихій (неба, землі, води). Незважаючи на різницю в оформленні, всі сережки-«човники» семантично однорідні: їх змістовне навантаження відповідає уявленням про культ плодючості. Тому виникає припущення, що мотив качки, вплетений у візерунки, властиві парадним костюмам, ймовірно, акцентував якусь специфіку вбрання, можливо, був ознакою обрядового (шлюбного) вбрання⁹.

З ювелірних майстерень Боспору походять так звані «фігурні сережки», основна деталь яких – рельєфне зображення жіночого божества. До цього типу належать сережки із зображенням «богині на троні». Оскільки сережки мають яскравий сакральний зміст, то, ймовірно, їх носили жінки, які посідали особливе місце у суспільстві – були жрицями (наприклад, скіф'янка, поховання якої дослідили в кургані Товста Могила)¹⁰.

Досить рідкісними прикрасами слід вважати сережки, умовно названі «скульптурними». Їх основною деталлю є об'ємне зображення (наприклад, сфінкса на постаменті). Вироби цього типу вибирали для свого вбрання жінки з аристократичних кіл (такою була особа, похована в Трьохбратньому кургані на території Криму)¹¹.

Одним з важливих елементів комплексу оздоб для голови, крім сережок, є скроневі підвіски. Йдеться насамперед про унікальні прикраси з кургану № 4 поблизу с. Новоселки (Черкаської обл.), які прикріпляли до налобної пов'язки. Основна деталь кожної підвіски – пластина складної конфігурації – три сторони (бічні та нижня) утворюють прямокутник, верхній

край якого – хвилястий. Знизу пластина оформлена каскадом трапецієподібних привісок на коротких ланцюжках. Скроневі підвіски привертають увагу не тільки формою, але й зображеннями на основній деталі. На прямокутному полі – сцена «боротьби героя з грифоном», а у верхній (фігурній) частині – пагони рослин. Обидва сюжети взаємопов'язані і належать до кола знаків божеств життєдайних сил природи¹².

Увагу дослідників привернули набори ювелірних виробів з однією сережкою або взагалі без прикрас цієї категорії. Такі комплекти оздоб були притаманні або дуже молодим скіф'янкам (курган № 2 поблизу с. Вільна Україна Херсонської обл.), або жінкам-воїнам, тобто, так званим амазонкам (курган № 45 поблизу с. Любимівка Херсонської обл., курган 13 поблизу с. Капулівка Дніпропетровської обл.), або літнім жінкам (курган № 18 поблизу с. Львово Херсонської обл.). Етнографи відмічають таку особливість у жіночих костюмах Середньозазіського регіону. Науковці дійшли висновку, що саме сережки були знаком спроможності жінки до народження¹³. Одна оздоба – свідчення того, що її власниця не може мати дітей – через вік чи необхідність виконувати якусь суспільну роль (наприклад, брати участь у військових походах)¹⁴.

В образному оформленні вбрання великого значення надавали **нашийним та нагрудним прикрасам**: гривнам, намисту з різноманітних деталей (металевих, зі склоподібною та керамічною маси, напівкоштовного каміння). Особливу роль відігравали металеві оздоби, характерні в костюмах представниць вищих верств населення Скіфії. Крім естетичної, вони мали функції відзнаки: соціальної, сакральної, майнової. Нашийні обручі – гривни – виготовляли із золота, срібла, а також бронзи. Їх включали в святковий костюм як знак виокремлення в соціальній групі, до якої належала власниця гривни¹⁵. Мабуть, таке ж значення мали так звані ланцюжки зі з'єднаних між собою фігурних пластин, медальйонів з підвісками. Вони нагадують притаманні гречанкам істмії – нашійні прикраси, які щільно обвивали шию. Скіф'янки найчастіше носили ланцюжки як нагрудну оздобу, закріплюючи закінчення на плечах. Мода на цей вид прикрас поширилась в IV ст. до н.е.¹⁶. До цього ж розряду належать пишні сітчасті нагрудники, створені з мініатюрних деталей – пронизок-трубочок, з'єднаних по чотири з намистинками між ними. Знизу такі прикраси оформлювали підвісками (рис. 1). Нагрудні «сітки» реконструйовано за знахідками у похованнях жінок і чоловіків високого соціального стану, тобто, як і гривни, цей вид оздоб вирізняв костюми і скіфів, і скіф'янок¹⁷.

Рис. 1. Костюм скіф'янки з сережками-кораблицями, істмією, сітчастою нагрудною прикрасою (к. Мала Лепетиха, Херсонська обл.)

Рис. 2. Реконструкція костюма скіф'янки за матеріалами з поховання у Великому Рижанівському кургані (Черкаська обл.). В ансамблі прикрас етнографічна деталь – шпильки

Різнокольорове намисто зі склоподібної маси сприймали, мабуть, як амулет, тому часто бачимо або низки, або окремі намистинки у жіночому вбранні: це був або додатковий, або основний засіб декору, відповідно до соціального статусу особи. Напівкоштовне каміння, можливо, вважали талісманами і саме тому зрідка включали до складу костюмних комплектів.

Наручні прикраси: браслети, перев'язки, персні – наділяли специфічними властивостями. Загальна для всіх – захисна функція, а інші – естетична, соціальна, майнова, локальна, тощо – відбилися в конкретних речах. Велике значення у ансамблі прикрас мали, наприклад, металеві браслети. У Лісостеповій Скіфії вони з'явилися ще за часів архаїки (VII–VI ст. до н.е.), а в Степовій – пізніше (V ст. до н.е.). Золоті вироби сприймали як знаки високого соціального рангу, адже вони були елементами костюмних комплексів жінок, похованих у «царських» курганах. Браслети зі срібла також належали

скіф'янкам, які займали високий щабель у суспільній ієрархії. Вироби спіралеподібної форми знайдені в курганах степової аристократії, тобто, можливо, були «територіальними» чи «етнічними» знаками. Але третина скіф'янок віддала перевагу браслетам із бронзи (мабуть, таким чином відбилися можливості особи щодо статусного чи майнового залучення декоративних засобів до складу убрання). Найчастіше бронзові наручні обручі носили на правій руці або на обох. Прикраси цього виду позначали виокремлення власниці у своїй соціальній групі¹⁸.

Інший характер мали так звані браслети-перев'язки – низки з намистин та інших предметів (наприклад, напівкоштовних та звичайних камінців, кісток та іклів тварин, вістря стріл, черепашок), які вважали наділеними властивостями магічного захисту. Такі наручні прикраси зафіксовано в костюмних комплектах жінок усіх соціальних, майнових та вікових груп. Цей факт відмічаємо ще для однієї категорії наручних прикрас – пернів. Їх виготовляли із золота, срібла, бронзи, заліза. Найбільше оздоб місцевого виробництва, хоча є й імпорتنі. У вбранні представниць високого соціального статусу було по 11, 10, 9, 7 золотих пернів. Взагалі, персні мали функції, притаманні всім прикрасам, а крім того, можливо, відбивали якийсь аспект сімейних відносин.

Серед накладних прикрас певне місце посідають **браслети для ніг**. Ця деталь зафіксована у костюмах жінок, які мешкали на території Лісостепоного Лівобережжя. Найбільш оригінальними є браслети, знайдені в курганах Посулля. Вироби, відлиті з бронзи у місцевих майстернях, вирізняються оформленням закінчень – схематичними зображеннями голів вухатих тварин¹⁹. Жінки носили також ножні браслети, зроблені з бронзи, заліза, зрідка – зі срібла. Виділено моделі – зі стрижня з рубчиками на поверхні, а також у вигляді гладенького масивного обруча із зімкнутими кінцями. Ще один тип: з тоненького бронзового стрижня, з розімкненими заокругленими кінцями. Крім функцій оберегу, на браслети для ніг, можливо, покладали роль «знаку роду».

Костюмні комплекси Лісостепової Скіфії вирізняє ще один вид оздоб – **шпильки**. Їх вважають предметами утилітарного призначення – застібками для плечового одягу, здебільшого жіночого, але, мабуть, були вони і у чоловіків. Крім того, можна припустити застосування окремих типів виробів для формування зачісок. Але насамперед шпильки є «маркерами»

поширення драпірувального одягу: плащів, накидок, а також особливого способу закріплення покривал на голові²⁰.

Отже, всі категорії прикрас мали певні знакові функції. У костюмах ювелірні вироби утворюють комплекти чи набори. Вони поділяються на повні – ті, що включають в себе всі види накладних декоративних засобів, та неповні – варіанти поєднання двох чи трьох видів оздоб. Костюмні комплекси набувають певного змісту, який залежить від комбінації прикрас.

Різноманітність складу наборів прикрас пов'язана з етнографічними традиціями населення з різних регіонів Скіфії. Серед жінок, які мешкали на землях **Лісостепового Правобережжя**, за часів архаїки були поширені такі комбінації оздоб: 1) низка намиста, шпилька, 2) сережки, браслети-перев'язки, шпилька. У IV ст. до н.е. комплекти утворювали із сережок, намиста, браслетів та з сережок, намиста, шпильок. Деякі жінки мали «повні» набори, тобто такі, що включали в себе всі категорії знімних прикрас. Такі комплекти відбивають високий соціальний статус власниць та їхню суспільну роль. Яскравий приклад – костюми жінок, поховання яких дослідили у кургані №4 поблизу с. Новоселки та Великому Рижанівському кургані (Черкаська обл.)²¹ (рис.2).

Ще одна особливість костюмних комплексів регіону – намисто з напівкоштовного каміння. Разки з бурштину, гірського кришталю, гранату, сердоліку в VII-VI ст. до н.е. були елементами жіночих і подекуди дитячих костюмів як нашійні та наручні (браслети-перев'язки) прикраси. Це притаманно комплектам оздоб, які зберігали традиції попередніх часів²².

Лівобережний Лісостеп. Етнолокальну своєрідність костюмів жінок цього регіону становили браслети для ніг та шпильки. Інколи ножні браслети складали єдиний ансамбль з наручними. Обручі для ніг були «модними» переважно в V ст. до н.е., а пізніше їх вже не носили. У VII-VI ст. до н.е. набори прикрас містили: 1) намисто, браслети (наручні та ножні), 2) браслети, шпильки. У V ст. до н.е. оздоби складали такі комбінації: сережки, намисто, браслети-перев'язки; сережки, намисто, шпильки, ножні браслети. У IV ст. до н.е. комплекти прикрас нагадують костюмні комплекси скіф'янок-степовичок. З'явилися повні набори, які включали в себе золоті оздоби. Вони відбивають особливості костюмів соціально виділених осіб. Зокрема, в наборах ювелірних виробів зрідка трапляються персні, жінки перестали носити браслети на ногах, натомість, модними стають античні прикраси²³ (рис. 3).

Рис. 3. Вбрання жінки з населення Лісостепового Лівобережжя (реконструкція за знахідками з к. 3 поблизу уроч. Стайкин Верх (Сумська обл.). В комплекті прикрас: ножні браслети та великі шпильки

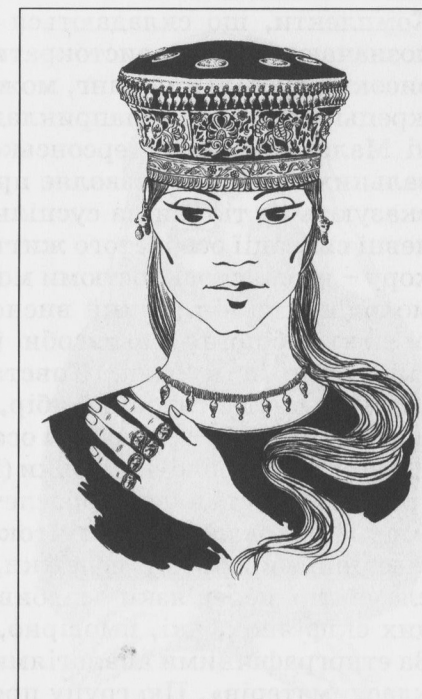

Рис. 4. Костюмний комплекс скіф'янки: сережки, намисто, персні (к.21 поблизу с. Кам'янка (Миколаївська обл.)

Якщо скласти перелік категорій ювелірних виробів, які носили жінки Лісостепового Правобережжя, то помітимо тільки одну особливість у порівнянні з тими, що були у вжитку на Лівобережжі: скіф'янки з області розселення «орачів» майже не носили браслетів на ногах²⁴. А шпильки були атрибутами убрання жінок, які мешкали і в Правобережному, і в Лівобережному Лісостепу. Ці елементи костюмних комплексів свідчать про поширення драпірувального одягу, характерного саме для землеробів.

Значно більший інформативний потенціал властивий комплектам оздоб, що походять з поховань **Степової Скіфії**. Ми не маємо матеріалів VII-VI ст. до н.е. для аналізу складу наборів оздоб. Але за знахідками V-IV ст. до н.е. можна відтворити комбінації особистих прикрас скіф'янок. Повні набори відбивають особливий статус власниці у своїй соціальній групі.

Комплекти, що складаються із золотих ювелірних виробів, позначають, крім аристократичного походження власниці, її високий суспільний ранг, можливо, пов'язаний з виконанням жрецьких функцій (наприклад, поховання скіф'янки в кургані Мала Лепетиха Херсонської обл.)²⁵ (рис.1). Аналіз поховальних пам'яток дозволяє припустити, що знімні прикраси, вказують не тільки на суспільну роль їхньої власниці, а й на певні ситуації особистого життя. Набори з повним складом декору – це святкові костюми молодих жінок, ймовірно, матерів молодших синів. Такий висновок можна зробити, вивчаючи рештки убрання та засоби його оформлення в похованні скіф'янки в кургані Товста Могила (Дніпропетровської обл.)²⁶. Ошатні головний убір, плаття, взуття були прикрашені золотими аплікаціями, а особливої урочистості костюму надавали також золоті сережки (із зображенням богині на троні), гривна, пластинчасті браслети, персні (11 екземплярів)²⁷. Аналіз поховальних пам'яток свідчить про те, що такі золоті ювелірні вироби, як сережки, гривни, ланцюжки з окремих елементів, перев'язки – відбивають особливості костюма молодих скіф'янок, які, ймовірно, померли до народження дітей. За етнографічними аналогіями це жінки, «які не перейшли до класу матерів». Цю групу представляє скіф'янка, поховання якої дослідили в кургані №4 поблизу с. Новоселки (Черкаська обл.)²⁸. Вбрання скіф'янок з наборами: сережки – браслети, а також: сережки – перев'язки; сережки – персні притаманне молодим жінкам і відбиває, мабуть, певні сімейні ситуації.

Велика кількість костюмів представлена комплектами, що складаються з сережок і намиста. Власниці прикрас – жінки середнього віку (30–40 років). Як правило, вони належали до так званих «простих обшинників», а поєднання оздоб вказує, можливо, на сімейну роль: матері первістків, бабусі.

Костюмні комплекси: сережки, гривна (намисто), персні – виокремлюють жінок 50–60 років. Скіф'янки належали до різного соціального чи майнового стану, а їхні знімні прикраси відбивають звичаї, пов'язані з сімейними стосунками. Можливо, ці жінки були старшими дружинами і померли після смерті чоловіків. Інший варіант: вдова, за звичаями левірату, стає дружиною брата свого чоловіка. Вона могла померти до смерті нового чоловіка, тому похована в кургані з родичами (рис. 4)

Виділяються костюмні комплекси без сережок. Спектр значень поєднання в наборах: намиста, перев'язки, персні; нами-

ста та браслети, намисто і перев'язі – дуже широкий, зараз навіть важко уявити. Особливо цікавим для аналізу є поховання в кургані №18 поблизу с. Львове (Херсонської обл.)²⁹. Небіжчиця – жінка 60 років, у костюмі якої зафіксовано прикраси від головних уборів і наручні браслети із скляних намистин. У могилі знайдено: веретено, прясло, грецький посуд, а також зброя – списи та стріли. Крім того, коли здійснювали обряд поховання, в могилу поклали тіло підлітка, тобто – жертвоприношення. Аналіз розміщення декоративних елементів допомагає визначити, що на голові амазонки було покривало, оздоблене золотими пластинками, поверх якого носили пов'язку з золотою накладкою (метопідою) (рис. 5). У жінки не було сережок та пернів. Можливо, в цьому проявилась певна ситуація сімейного стану амазонки: наприклад, вона була незаміжньою.

Отже, елементи вбрання – головні убори, одяг, взуття, прикраси – утворювали стійкі комбінації, які відбивають хронологічні, етнолокальні, соціальні, вікові чинники. Скіфський жіночий костюм можна уявити за наборами оздоб різних категорій. Ці набори складають костюмні комплекси, які розкривають деякі аспекти суспільного та індивідуального життя, а також пошуки естетичного ідеалу, тобто гармонійного поєднання у вбранні раціонального та символічного.

Література:

¹ Клочко Л. Реконструкція давнього вбрання за археологічними матеріалами // Пам'ятки України: Науковий часопис – 2003 – № 4 – С. 23–29.

Рис. 5. Костюмний комплекс літньої амазонки: намисто, браслети-перев'язки (к. 18, поблизу с. Львове, Херсонська обл.)

- ² Клочко Л.С. Цвяхоподібні сережки передскіфського та скіфського часу // Ранній залізний вік. Матеріали наукової конференції до 100-річчя О.І. Тереножкіна – К., 2007 – С. 87–90.
- ³ Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. – К., 1968. – С. 140.
- ⁴ Клочко Л.С., Березова С.А. Кільцеподібні сережки із скіфських пам'яток у зібранні Музею історичних коштовностей України // Національний музей історії України – скарбниця історичної пам'яті українського народу. Тематичний збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 34–44.
- ⁵ Hadaczek K. Der Ohrschmuk der Griechen und Etrusker. – Wienn, 1903. – S. 23.
- ⁶ Ibid. – S. 13.
- ⁷ Бессонова С.С. Калачиковидные серьги и греко-варварские контакты VII–IV вв. до н.э. // Боспорские исследования. – Вып. XVI. – Симферополь-Керчь, 2007. – С. 22.
- ⁸ Там само ... – С. 22.
- ⁹ Там само... – С. 3–26.
- ¹⁰ Мозолевський Б.М. Товста Могила. – К., 1979. – С. 210–212.
- ¹¹ Клочко Л.С., Березова С.А. Прикраси костюма з поховання жінки поблизу с. Огоньки (Крим) // Музейні читання: Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філії Національного музею історії України – К., 1998 – С. 151–158.
- ¹² Музей історичних коштовностей України: Альбом. – К., 2004. – С. 55, кат. № 24.
- ¹³ Чвырь Л.А. Отражение возрастных градаций в таджикских ювелирных украшениях // СЭ. – 1970. – № 4. – С. 115–121.
- ¹⁴ Клочко Л.С. Костюмні комплекси «скіфських амазонок» // Музейні читання: Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філії Національного музею історії України – К., 1996 – С. 19–23.
- ¹⁵ Klochko L. Scythian metal neck jewelry // Folia Praehistorica Posnaniensia. – Poznan – 1997 – N 8 – S. 99–121.
- ¹⁶ Клочко Л.С., Березова С.А. Деякі типи металевих нашійних прикрас із скіфських поховань у колекції Музею історичних коштовностей України // Музейні читання: Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України. – К., 1999 – С. 34–39.
- ¹⁷ Манцевич А.П. Курган Солоха. Публикация одной коллекции. – Л., 1987. – С. 62–63, кат. № 38.
- ¹⁸ Клочко Л.С. Ножні браслети в костюмах населення Скіфії (з регіону Лісостепоного Лівобережжя) // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму: Збірник наукових праць. – Матеріали конференції «Проблеми скіфо-сарматської археології Північного Причорномор'я». – Запоріжжя, 2009. – С. 63–67.
- ¹⁹ Петренко В.Г. Украшения Скифии VII–III вв. до н.э. – М., 1978. – Табл. 48, 49, 1–4, 50, 1–2, 3–7.
- ²⁰ Клочко Л.С. Шпильки у вбранні населення Скіфії // Музейні читання: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», 11–13 грудня 2006 р. – К., 2007 – С. 28–42.
- ²¹ Клочко Л. Реконструкція костюма жінчини из боковой могилы Большого Рыжановского кургана // Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – Rzeszow – 1998 – T. XIX – S. 139–151

- ²² Klochko L. Amber in garments of populations of Scythia (Ways and Forms of Reception) // Routes between the seas: Baltik-Boh-Bug-Pont from the 3rd to the middle of the 1st millennium BC. – BPS 14 – Poznan, 2009 – P. 417–437.
- ²³ Ильинская. Указ.соч... – С. 136–142.
- ²⁴ Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифии VII–IV вв. до н.э. – К., 1983. – С. 236–238.
- ²⁵ Клочко Л.С., Васіна З.О. Реконструкція жіночого вбрання за знахідками у «Великому кургані М.І. Веселовського» // Музейні читання: Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філії Національного музею історії України – К., 2002 – С. 150–169.
- ²⁶ Мозолевський Б.М. – Там само.
- ²⁷ Клочко Л.С. Плечовий одяг скіф'янок // Археологія – 1992 – № 3 – С. 95–107.
- ²⁸ Bydlowski A. Mogily w Nowosiolce w pow. Lipowieckim gub. Kijowskiej // Swiatowit. – Warszawa, 1904. – № 5. – С. 59–63.
- ²⁹ Кубышев А.И., Николова А. Н., Полин С.В. Скифские курганы у с. Львово. // Древности Степной Скифии. – К., 1982 – С. 133.